

respectivă ambele sexe aveau aceleași drepturi la moștenirea pământului, fiind un obicei străvechi și nu împrumutat de la vecini.

Următoarele șase studii, patru edite și două inedite, abordează probleme de politică externă și militară: *Relațiile moldo-germane din secolul al XIII-lea și până în prima jumătate a celui de-al XVI-lea* (p. 293-296), *O problemă de geografie istorică. Locul unde s-a dat bătălia dintre Ștefan cel Mare și Petru Aron* (p. 197-308), *Strategia lui Ștefan cel Mare în bătălia de la Baia (1467)* (p. 309-326), *Tactica și strategia lui Ștefan cel Mare în bătălia de lângă Vaslui* (p. 327-342).

Cea de-a șaptea secțiune cuprinde patru studii: *Întâlnirea lui Dragoș Vodă cu Iațco prisăcarul, o legendă a secolului al XVII-lea* (p. 373-376), *Miron Costin* (p. 377-384), *Un mit din Carpați în literatura franceză* (p. 385-388) și *Drama a doi frați greci din lanina în legendele Moldovei* (p. 389-394), publicat în *Balkan Studies* (Tessaloniki, 7, 1966, 2, p. 333-394). Cu excepția lui *Miron Costin*, care este dedicat vieții și operei marelui cărturar moldovean, celelalte studii ne fac cunoscute trei din numeroasele legende ce s-au înfiripat de-a lungul timpului pe plaiurile moldave, unele dintre ele inspirând și mari scriitorii români sau străini, precum Mihail Sadoveanu sau Alexandre Dumas - tatăl.

La sfârșitul cărții este publicat și planul unei monografii *Moldova sub Alexandru cel Bun și fii săi* (p. 395-396), lucrare care nu a mai fost însă realizată. Chiar dacă unele opinii, interpretări sau concluzii ale autorului trebuie privite astăzi cu rezerve, putem spune că lucrarea este una de referință pentru istoria medievală românească și reprezintă un punct de plecare pentru cercetările viitoare. Tipărirea ei acum este un binemeritat omagiu adus lui Alexandru I. Gonța, care - la 10 august 1998 - ar fi împlinit 80 de ani.

Adrian CIOBANU

***GODS AND HEROS OF THE BRONZE AGE. EUROPE AT THE TIME OF ULYSSES*, National Museum of Denmark, Copenhagen, 1998 ; *GÖTTER UND HELDEN DER BRONZEZEIT. EUROPE IM ZEITHALTER DES ODYSSEUS*, Kunst- und Ausstellungshalle der Bundersrepublik Deutschland, Bonn, 1999; *L'EUROPE AU TEMPS D'ULYSSE. DIEUX ET HÉROS DE L'ÂGE DU BRONZE*, Galeries Nationales du Grand Palais, Paris, 1999; *ΘΕΟΙ ΚΑΙ ΗΡΩΕΣ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ Η ΕΥΡΩΠΗ ΣΤΙΣ ΡΙΖΕΣ ΤΟΥ ΟΔΥΣΣΕΑ*, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα, 2000**

În ultimele decenii Consiliul Europei a organizat aproape în fiecare an o expoziție care să prezinte cele mai însemnate realizări ale artei și culturii europene. În fiecare dintre acestea s-au împletit în mod armonios atât principalele curente artistice din cele mai vechi timpuri și până azi, dar și multe dintre aspectele interdependenței dintre artă și civilizație. Scopul acestor expoziții nu a fost numai acela de a spori conștientizarea importanței

acestei însemnate moșteniri, cât mai ales de a stimula sentimentul că suntem în același timp părtași atât ai acestei moșteniri comune, cât și a unui destin comun. Cu toate că s-au înscris în aceeași serie fiecare dintre expoziții, în parte, au evidențiat aspectul lor european distinctiv, însă conform părerii specialiștilor, niciodată nu s-au individualizat mai pregnant decât cu ocazia ultimei expoziții dedicate epocii bronzului.

Este cu atât mai important de subliniat acest lucru, cu cât în această perioadă, din zorii îndepărtați ai istoriei europene, încă înainte ca locuitorii de pe aceste meleaguri să fi început să-și aștearnă în scris legendele și miturile, povestirile și călătoriile, Europa a putut fi pentru prima dată identificată cu o entitate cu totul nouă. Descoperirile din arii atât de diferite incluse în cadrul acestei expoziții stau mărturie acestei civilizații unice care s-a întins încetul cu încetul asupra întregului continent. Expoziția la care au contribuit și două muzee din țara noastră (Muzeul Național de Istorie a României și Muzeul de Istorie Piatra-Neamt) a constituit în același timp un motiv de reconsiderare a originilor comune a celor care ocupă acest spațiu, în ciuda diferențelor economice sau a disputelor armate la care s-a recurs nu de puține ori. Activitatea Consiliului Europei are ca fond și continuă sursă de inspirație tocmai această recunoaștere a originii comune și constituirea unei moșteniri bazate pe toate aceste valori deosebite care au supraviețuit vitregiilor timpului.

Fiind cea de-a 25-a expoziție inițiată de Consiliul Europei, aceasta s-a bucurat de atenția directă a patru orașe europene: **Copenhaga, Bonn, Paris și Atena**. Deschisă pentru început la **Muzeul Național al Danemarcei, la Copenhaga**, între 19 decembrie 1998 și 5 aprilie 1999, expoziția și-a continuat mai apoi itinerariul pe traseul **Bonn, la Palatul de Expoziții și Artă**, între 7 mai-8 august 1999, **Paris, la Galeriile Naționale ale Marelui Palat**, între 28 septembrie-9 ianuarie 2000 și în cele din urmă în **Grecia, la Muzeul Arheologic Național din Atena**.

Intenția autorilor a fost aceea de a readuce la viață prin intermediul exponatelor una dintre cele mai importante epoci preistorice, perioadă în care comunitățile de pe continent au fost supuse unor transformări și inovații deosebit de profunde. Mărturiile ale acestei dezvoltări, vizibile și în prezent, au fost descoperite în diferite regiuni ale Europei, din Grecia (Cnossos, Micene), la Troia și în Asia Mică, la Zambujal în Portugalia sau la Stonehenge în Anglia, fără a mai aminti nenumăratele movile funerare din Europa Centrală, care se întind până la Maikop în Caucaz. Expoziția a reunit 237 piese din nu mai puțin de 23 de țări europene, care reliefează răspândirea noii tehnici a metalurgiei bronzului în mileniul al III-lea î.Hr., ca și dezvoltarea spre nivele noi a meșteșugurilor, mai ales ca urmare a aflului de noi materii prime aduse mereu de mai departe, odată cu creșterea comerțului cu obiecte de lux.

Este cunoscut faptul că această perioadă, ce avea să se întindă pe aproape două milenii, nu a fost lipsită de tulburări sociale conflicte economice și militare. Pe acest fundal se produc însă evenimente esențiale în devenirea comunităților umane din acest spațiu, începutul istoriei europene fiind astfel marcat către mijlocul mileniului II î.Hr., de apariția scrisului linear grec. Grație unei tradiții orale care a înfruntat vicisitudinile timpului au ajuns până la noi informații privind războiul troian sau călătoriile lui Ulise, ambele petrecute în timpul epocii bronzului, epele homerice, cu rădăcini în epoca bronzului din Europa oferindu-ne mărturia acestei moșteniri culturale păstrată până la noi de-a lungul secolelor.

Împărțită în cinci secțiuni, expoziția s-a concentrat asupra unor elemente care au

constituit o influență decisivă în dezvoltarea civilizațiilor apusene. Sunt structurate astfel: 1. *Aventurieri și călători ai epocii bronzului*; 2. *Eroii în palatele lor*; 3. *Eroii: Viața și Moartea*; 4. *Lumea Zeilor*; 5. *Trezirea Europei*. Catalogul (având 300 de pagini) lansat cu acest prilej reunește în cadrul fiecărei secțiuni o serie de articole care reliefează într-o manieră cât mai adecvată originalitatea și omogenitatea epocii bronzului în Europa. În acest sens au fost reunite diverse studii cu privire la mărturiile epocii bronzului, pornind de la piese din aur descoperite în Creta, în mormintele regale de la Micene și până la piesele descoperite în partea centrală și de nord a Europei, cum ar fi faimosul “car solar” de la Trundholm, din Danemarca, asociind totodată metalul prețios cu adorarea soarelui.

Catalogul astfel structurat pare să-i favorizeze pe eroi, cărora le sunt dedicate mai multe secțiuni, însă deși la început zeii par a fi mai puțin reprezentați, două teme iconografice slujesc în mod spectaculos la invocarea prezenței acestora în lumea epocii bronzului. Este vorba despre motivul taurului, descoperit aproape peste tot în Mediterana, la care fac aluzie coifurile cu coarne, cum ar fi cel de la Vikso (Danemarca), iar al doilea motiv este cel al păsării. Acesta apare pe altarele de la Cnossos și Micene, la fel ca și pe un număr destul de mare de care votive din Europa centrală și de nord, precum și pe unele vase, dedicate fără îndoială zeilor.

Majoritatea exponatelor au reușit să realizeze o imagine a condițiilor în care a luat naștere istoria europeană, în contextul în care Europa modernă se află încă în procesul de creație, sugerând similitudinea evoluției acestora având la bază aceleași origini și mituri. Catalogul are în deschidere un “*Cuvânt înainte*” al Secretarului General al Consiliului Europei, o “*Prefață*” semnată de organizatori, urmând o “*Introducere*” structurată în două părți: “*Zei și eroi ai epocii bronzului. Europa în timpul lui Ulise*” și “*Surse scrise și arheologie: Homer, scrierea liniară B și arheologia*” Asemeni expoziției, catalogul este împărțit pe 5 capitole care ilustrează cele 5 secțiuni: **Cap. 1. Aventurieri, artizani și călători**; **Cap. 2. Eroii și palatele lor**; **Cap. 3. Eroii: Viață și moarte**; **Cap. 4. Lumea zeilor în epoca bronzului**; **Cap. 5. Nașterea Europei**.

Capitolul I cuprinde 10 articole care tratează perioada supusă atenției din punctul de vedere al purtătorilor epocii bronzului în Europa, al mijloacelor de transport care facilitau schimburile dintre aceste comunități, în special vasele, al materiilor prime din care au fost realizate obiectele de uz casnic sau cele de cult, al noilor tehnici utilizate, metalurgia și prelucrarea aurului, fără însă a evita și un studiu riguros asupra arheometriei și a metodelor de cercetare. Articolul semnat de **Jean-Pierre Mohen**, *Aventurieri, artizani și călători*, avansează ideea conform căreia unul dintre cei mai importanți factori în creșterea și dezvoltarea relațiilor comerciale, în Calcolitic și în epoca bronzului l-a reprezentat dezvoltarea metalurgiei și a tehnicii de prelucrare a aurului, concentrate în primul rând pe producția obiectelor de prestigiu, a armelor și bijuteriilor. Alături de acestea un număr important de inovații culturale a contribuit în mod egal la transformările profunde ale societății. Printre ele se numără introducerea plugului cu jug și a boilor ca animale de tracțiune, utilizarea îngrășămintelor naturale pentru a reânnoi fertilitatea solului, deopotrivă cu introducerea băuturilor alcoolice, ca mielul, repede urmat mai apoi de apariția vinului în regiunile sudice. Alți astfel de factori au fost introducerea și utilizarea cailor în Est, pentru luptă și ca element de

prestigiu, proliferarea armelor ofensive și defensive, precum și apariția scrisului pe continentul european, în Grecia.

Una dintre cele mai interesante mărturii ale epocii străvechi o constituie descoperirea din 1991, la o altitudine de 3200 metri în Alpii Ötztal, între Austria și Italia, a corpului înghețat al unui bărbat. Acesta este de altfel subiectul articolului semnat de **Walter Leitner**, Ötzi-Omul din ghiată. Descoperit la 19 septembrie 1991 corpul acestui bărbat, cu o vechime de peste 3500 ani, s-a păstrat în mod natural, în ghețar, fără a suferi distrugereri, astfel încât au putut fi identificate în mai multe locuri ale corpului său numeroase tatuaje, considerate ca fiind cele mai vechi astfel de semne din câte se cunosc până acum. Studiul resturilor găsite alături de corpul înghețat a oferit cercetătorilor o imagine nouă asupra portului și echipamentului utilizat de către locuitorii din Alpi în ultimele decenii ale epocii pietrei.

Importanța arheometriei în cadrul metodelor de cercetare este tratată într-un nou articol semnat **Jean-Pierre Mohen**, Arheometria și metodele de cercetare. Conform autorului acestui articol, țelul oricărui arheolog este acela de a explora antropologia trecutului, în limitele orizontului istoric limitat, și de a studia condițiile de viață, relațiile cu mediul înconjurător, sistemul de credințe și obiceiuri din zone geografice modeste. Cercetarea științifică a conferit precizie unor numeroase poziții arheologice cu privire la epoca bronzului, având astfel o contribuție semnificativă la înțelegerea fenomenului de naștere a istoriei Europei.

Václav Furmánek este autorul articolului, Interacțiuni între regiunile carpatice și cele est mediteraneene la jumătatea mileniului II î. Hr. Concluzia la care ajunge autorul este aceea că în timpul secolului al XV-lea î. Hr., la trecerea de la epoca timpurie a bronzului la cea mijlocie, interacțiunea dintre regiunea est-mediteraneană și Europa centrală a început să intre în declin. Culturile avansate din regiunile carpatice și central europene au decăzut, și au trecut secole înainte să fie atins vechiul nivel economic și social de dezvoltare și ca interacțiunea complexă nord-sud să redevină semnificativă.

Jean-Pierre Mohen semnează articolul, Două invenții prestigioase și îndemănătice: metalurgia și arta prelucrării aurului, în cadrul căruia tratează aspecte diferite ale emergenței metalurgiei bronzului, a prelucrării aurului, pentru a surprinde mai apoi trecerea la metalurgia fierului. Principalele zone în care și-au desfășurat activitatea cei care prelucrau bronzul și aurul au fost centrele urbane, cum ar fi Enkomi, Cipru, Pylos sau în arii destul de dens populate asemeni așezărilor fortificate din centrul Europei. Descoperirile din săpăturile subacvatice desfășurate în diferite părți ale mării Egee sau din estul Mediteranei au îmbogățit în mod semnificativ cunoștințele despre circulația bunurilor și a ideilor între Est și Vest în epoca bronzului, mai ales în faza finală a acestei perioade. Articolul semnat de **Katie Demakopoulou**, Epave în estul Mediteranei, evidențiază faptul că vasele care circulau în partea de est a Mediteranei, împreună cu inventarul descoperit la bordul lor, stau mărturie în favoarea contactelor și schimburilor comerciale începute încă din epoca timpurie a bronzului. Comerțul organizat, la mare distanță, era deja stabilit în timpul celei de-a doua jumătăți a mileniului II î. Hr. Acesta implica nu numai țările din partea de est a Mediteranei, ci și lumea egeeană și anumite părți din restul Europei.

Anthony F. Harding este autorul articolului având ca obiect de studiu

Schimburile de materii prime între nord și sud în care sunt cuprinse informații utile despre centrele de extracție a principalelor materii prime exploatare în această perioadă, autorul stabilind ariile de răspândire, urmărind totodată și firul schimburilor comerciale la care au dat naștere. Toate aceste circulații ale materiilor prime presupun existența unor mijloace de transport adecvate, pe care autorul încearcă să le descopere spre a trasa mai apoi posibilele rute comerciale între nordul și sudul Europei.

Articolul lui **Stuart Needam**, Tezaur și epave din Atlantic, încearcă să aducă în discuție probleme legate de tezaurul aparținând epocii bronzului descoperite în urma investigațiilor făcute în apele oceanului Atlantic. Autorul ajunge la concluzia că în timp ce despre multe dintre bronzurile descoperite în afara coastelor Europei, din estuare sau din fluvii, râuri, se crede că ar proveni de pe urma scufundării unor vase, nici una dintre aceste descoperiri nu este sigură. Descoperirile din râuri sunt în general subiectul unei interpretări alternative în care ele sunt văzute ca depozite rituale oferite zeităților apei. În alte contexte, au fost descoperite bărci sau bucăți din acestea, aparținând epocii bronzului. Concluzia finală este aceea că, din punctul de vedere al autorului, tezaurul și teaurizarea trebuie înțelese ca mijloace de regularizare și de circumscriere a circulației metalelor, circulație care se produce la nivele diferite, între diverse teritorii, între diferite clase din interiorul unui grup social, și în același timp între lumea celor vii și lumea spiritelor și a zeilor.

María Luisa Ruiz-Gálvez Priego în articolul intitulat Călătoria ca rit de inițiere, realizează un studiu deosebit de interesant cu privire la călători și călătorii în epoca bronzului, pornind de la figura legendarului Ulise, simbol al aventurierului, călătorului spre capătul lumii, descoperitorul a noi popoare și ținuturi. Această imagine a eroului, ca aventurier, confruntat cu pericolele din regiuni ciudate și misterioase, răsplătit pentru îndrăzneala și curajul său cu noi meșteșuguri și cunoștințe, este după părerea sa produsul unui punct de vedere static și egocentric asupra lumii, caracteristic în special agricultorilor sedentari. Astfel de oameni văd lumea din afară dintr-un punct avantajos, din spatele fortificațiilor și al zidurilor lor, sau a oricăror alte bariere protectoare, care separă câmpul de pădure sau terenul cultivat de natura neamblănzită. Și mai apoi, din acest centru al lumii, după cum fiecare ființă umană se vede pe ea însăși, începe categorisirea elementelor care o inconjoară: bun sau rău, civilizat sau barbar, sigur sau periculos, familiar sau misterios, normal sau monstruos, în funcție de gradul lor de conformism (sau nonconformism) cu propriile lor percepții ale *Weltanschauung-ului*. Cu cât ne îndepărtăm mai mult de centrul propriei noastre lumi cu atât mai ciudate și mai misterioase ne apar ființele și peisajele.

Către sfârșitul mileniului al III-lea BC, abandonarea bronzului în favoarea argintului, considerat ca fiind „moneda comună” în comerțul străin cu Mesopotamia a produs o reorientare a schimburilor la mare distanță precum și încorporarea mării Egee în acest sistem mondial. În mod gradat, regiunile care au mai rămas din Europa au fost integrate în complexul extins de schimburi care implica comerțul cu materii prime mai rare, schimbul de noi tehnologii, de cunoștințe specializate și chiar de ființe umane. În ciuda multor dificultăți în ceea ce privește comunicarea, codurile simbolice s-au dezvoltat de asemenea ca un fel de „încărcătură” culturală comună, pe care o mai întâlnim până și în ziua de azi.

Lothar Sperber, se ocupă de studiul metalelor folosite în cadrul acestei epoci,

tratând în articolul Crize în aprovizionarea cu metal a Europei apusene în timpul perioadei târzii a bronzului: de la bronz la fier, probleme interesante legate de evoluția tehnicilor metalurgice și schimbările pe care acestea le produc în viața comunităților umane. Conform opiniilor acestuia, producerea fierului își are originea în procesul de metalurgie a cuprului. Pe la începuturile mileniului I BC tehnologia prelucrării fierului începuse să se răspândească din Grecia peste regiunea Dunării centrale precum și în părțile central apusene ale Europei, acolo unde fierul era folosit inițial numai sporadic și în cantități mici, ca metal decorativ și pentru realizarea unor obiecte minuscule. Una dintre cauzele apariției acestor crize în procesul de prelucrare a bronzului a constituit-o deteriorarea calității aliajului folosit la fabricarea armelor, uneltelor și al celorlalte artefacte, ca urmare a creșterii concentrațiilor de plumb în bronz, fapt care devine evident după 900 BC, fiind cel mai probabil atribuit folosirii cositorului care conținea plumb în mod natural. Date fiind constrângerile impuse de dificultățile în aprovizionarea cu bronz și cupru, precum și deteriorarea calității acestor metale atunci când erau la îndemână, utilizarea fierului devine mai atractivă, nu numai din punctul de vedere tehnic cât și din cel economic. Concluziile autorului s-au datorat în mare parte și studiului pe care acesta l-a întreprins asupra producției cuprului alpin la Salzburg, în nordul Tyrolului sau în partea de sud a Bavariei, în timpul perioadei bronzului mijlociu sau a celui târziu.

Capitolul al II-lea intitulat *Eroi și palatele lor* reunește alte zece articole care tratează în special aspecte care țin de realizările urbanistice ale purtătorilor civilizației bronzului în Europa precum și de preferințele acestora în domenii mai puțin legate de construcții, cum ar fi acelea ale vestimentației și obiectelor de podoabă, fără a evita însă și unele referiri asupra rolului cailor în epoca bronzului.

Albrecht Jockenhövel, în articolul intitulat Imaginea omului epocii bronzului, reușește să ne introducă în lumea mirifică a reprezentărilor umane a comunităților specifice epocii bronzului. Autorul afirmă că încercările cercetătorilor de a reconstitui o imagine vie a oamenilor epocii bronzului se bazează pe corpurile păstrate în turbării, pe resturile recuperate din situri funerare sau cinerare, singurele care pot oferi adesea informații despre condițiile lor de viață, inclusiv în ceea ce privește bolile de care au suferit. Idolii de marmură cu forme schematizate, aparținând perioadei bronzului timpuriu, asemenea celor descoperiți în zona Cicladelor, reprezintă apogeul dezvoltării statuilor din perioada târzie a epocii pietrei. Pe lângă descoperirile figurilor din lut sau din metal, din zona egeeană, cea mai notabilă descoperire din aria nordică a epocii bronzului o reprezintă ansamblul unic denumit „carul solar de la Trundholm”, cea mai mare sculptură creată în spațiul extra-egeean al Europei în epoca bronzului.

Condițiile climatice specifice perioadei bronzului din Europa, însoțite de schimbări drastice în viața socială, au influențat creșterea structurilor social-economice stabile ale populațiilor europene dincolo de fruntariile regiunii egeene. Autorul se referă pe rând la imaginile reprezentând bărbați și femei, la reprezentările de vehicule și cai, la activitățile de petrecere a timpului liber, vânătoarea, jocurile, muzica și dansul. Prin intermediul obiectelor descoperite autorul reușește să evidențieze câteva dintre aspectele importante ale vieții comunităților epocii bronzului, între care muzica și dansul nu constituiau numai o formă de distracție ci și elemente esențiale ale ritualurilor magice și ceremoniilor religioase.

Susana Oliveira Jorge este autoarea articolului Așezări și teritorii ale epocii bronzului din Peninsula Iberică, în cadrul căruia pe lângă o serie de concluzii privitoare la caracteristicile generale ale așezărilor, realizează un studiu de caz asupra culturii *El Argar*. Înconjurată de ziduri de diferite tipuri, caracterizate de grade diferite de persistență, aceste așezări au format un șir divers de ecosisteme determinat de caracteristicile lor specifice socio-economice. Termenul de „așezare fortificată” capătă o varietate de înțelesuri în timpul acestei perioade, ceea ce o definește însă în general este faptul că orice așezare de acest tip era încercuită de construcții de piatră, cu grade diferite de permanență, vizibilitate și scară. Una dintre explicațiile oferite de către autoarea acestui articol ar fi aceea că aceste construcții, pe lângă funcția lor evidentă de bariere împotriva năvălirilor din afară, trebuie interpretate ca reprezentând amenajări de comunicație construite în sprijinul unor structuri teritoriale aparte, cu scopul de a identifica între ele aceste comunități.

Către sfârșitul mileniului IV BC se observă apariția unor amenajări agrare durabile pe locul în care au apărut astfel de așezări fortificate. Amenajările includeau sisteme de irigație și alte forme de cultivare intensivă cum ar fi și practica folosirii cu intermitență a anumitor terenuri. Toate aceste amenajări presupuneau o ocupare neîntreruptă a unui teritoriu pentru o perioadă mai lungă de timp. Astfel aceste amenajări agricole nu mai puteau fi despărțite de tendința sistematică de a revendica dominarea asupra pământului în teritorii ale căror limite deveneau din ce în ce mai clar identificabile atât din punct de vedere conceptual cât și geografic. După ce prezintă cazul culturii *El Argar*, autoarea ajunge la concluzia că referitor la capacitatea elitelor din aceste așezări de a conduce, multe dintre societățile din peninsula Iberică par să fi fost mult mai deschise și mai primitoare decât cele din sud-est.

Despre Așezările din regiunea Dunării ne vorbește **Tibor Kovács**, care analizează ceea ce L. Pigorini numea pentru Europa centrală și de est „variante ale așezărilor *terramare* din Italia” Deși așezările stratificate din estul Europei și din regiunea Dunării de Jos pot fi cu greu asemănați tell-urilor clasice din Asia Mică, totuși aceste așezări împărtășesc una dintre trăsăturile definitorii ale tell-urilor originale. Anume, aceea că, urmare a distrugerii sau decăderii construcțiilor resturile acestora au fost nivelate și noile construcții au fost ridicate deasupra celorlalte mai vechi, pe același loc. Astfel dispunerea internă a străzilor și a caselor rămânea aproape neschimbată de-a lungul a numeroase generații. Ceea ce diferea de la o generație la alta era movila așezării, tell-ul în sine, care creștea în înălțime. Tell-ul ca formă de așezare caracteristică a constituit o trăsătură distinctă a modului de viață sedentară și anume a aceleia bazată pe o economie a cultivării grânelor și creșterii animalelor, care a evoluat din străvechiul Orient îndepărtat. Această bază permanentă pentru cultura agricolă, care a ajuns cu timpul să domine modul de viață al locuitorilor din regiunea Dunării s-a răspândit mai puțin datorită migrațiilor cât datorită difuziunii.

O incursiune mai amplă în domeniul urbanisticii acestei perioade, atât de interesante din punct de vedere al realizărilor sale arhitectonice, o întreprindem prin intermediul articolului semnat de **Katie Demakopoulou**, Palate egeene. Cele mai timpurii construcții monumentale, care au servit cel mai probabil drept centre administrative sau ca reședințe ale conducătorilor locali, și-au făcut apariția în regiunea egeeană în timpul celei de-a doua faze a perioadei bronzului timpuriu (aprox. 2900-

2400 BC), când Grecia centrală și Peloponesul era pe punctul de a dezvolta a civilizație destul de avansată. Realizările majore ale acestei perioade, care dezvăluie existența unei organizări social-politice complexe, sunt vizibile în domeniul arhitecturii, prin ridicarea construcțiilor monumentale, cunoscute sub numele de „case coridor” din Beotia, anumite părți ale Peloponesului și din Egina. Aceste realizări au dispărut însă la sfârșitul perioadei Heladice II timpurii, spre a fi urmate de o perioadă de regres cultural, care a luat sfârșit în Grecia continentală la începutul perioadei miceniene în 1600 BC.

Pierre Pétrequin tratează în continuare problema așezărilor amplasate în condiții nu tocmai favorabile construirii, cum ar fi acelea mlăștinoase sau bogate în precipitații. Articolul său, Așezări din arii mlăștinoase (umede), reliefează faptul că așezările în Europa comunităților epocii bronzului s-au adaptat la solurile spongioase, instabile mecanic, predestinate inundațiilor. Acestea sunt cunoscute prin intermediul așezărilor cu străzi paralele și case rectangulare aranjate în șir din fostele regiuni mlăștinoase ale văii fluviului Pad, precum și cele de pe malurile lacurilor din regiunea de nord-vest a Alpilor.

Autorul remarcă faptul că în perioada epocii bronzului locuitorii din oricare regiune a Europei cunoșteau moduri diferite de a rezolva problemele impuse de terenurile umede, inundații fluctuante și stabilitate redusă a solului. Corelarea dintre acele locuințe lacustre și perioadele secetoase din epoca bronzului este evidentă, cel puțin în ceea ce privește regiunea de la nord de Alpi. Aceste așezări au fost în mod frecvent inundate și abandonate, mai ales între sec. XC-XII BC, în timpul perioadelor de înghețuri deosebite sau a celor de topire a ghețurilor. Date fiind aceste condiții foarte dificile, construirea așezărilor pe terenuri umede în timpul perioadei migrației popoarelor, dintre sec. XVIII-XV BC și mai apoi dintre sec. XI-IX BC, apare ca o măsură întru totul rațională.

În același context al studierii tipurilor de așezări specifice epocii bronzului se înscrie și al doilea articol semnat de **Albrecht Jockenhövel**, Fortărețe din epoca bronzului în Europa: securitatea teritorială. Articolul reprezintă un studiu detaliat al trăsăturilor pe care le îmbracă așezările fortificate din Europa, insistând mai ales asupra problemelor pe care le ridică acest tip de cercetare în elucidarea modului de viață al unor comunități umane specifice acestei perioade. Autorul afirmă încă de la bun început faptul că nici o structură asemănătoare palatelor din culturile minoică sau miceniană, nu a fost descoperită în afara regiunii egeene unde așezările au în general un caracter tipic defensiv, structurat în așa fel încât să ofere protecția necesară împotriva armelor de război. Autorul remarcă faptul că, deși multe la număr, descoperirile acestei perioade prezintă anumite diferențe regionale remarcabile, întrucât acest tip de așezare fortificată, cu unele mici excepții, era aproape necunoscută în regiunile nordice și în insulele Britanice în timpul epocii bronzului.

Fortărețele au dispărut în multe părți ale Europei centrale către începuturile epocii fierului. Deși nu au fost încă clar stabilite cauzele acestui fenomen, este mai mult decât sigur, conchide autorul, că înrăutățirea pentru o perioadă relativ îndelungată a condițiilor climatice, să fi constituit un factor destul de semnificativ în acest sens.

Un articol deosebit de interesant, datorită precizărilor pe care le oferă în cercetarea vestigiilor arheologice referitoare la comunitățile epocii bronzului, îl reprezintă Omul epocii bronzului, semnat de **Michael Schultz**. Așa cum remarcă, încă de la început autorul, omul a trăit încă din timpurile cele mai îndepărtate printre

pericolele impuse de către mediul înconjurător, înfruntând amenințarea constantă a îmbolnăvirii și a molimelor.

Autorul insistă asupra unor aspecte cum ar fi: paleopatologia, trăsăturile fizice ale omului epocii bronzului, maladiile copilăriei, etiologia maladiilor copilăriei, epldemiologia acestora, tulburările deficienței nutriționale la copii din perioada bronzului timpuriu, maladiile infecțioase la copiii din Europa centrală în perioada bronzului timpuriu, tulburările dentale și periodentale la copiii din perioada bronzului timpuriu, chirurgia și rănile craniului. Concluziile la care ajunge autorul, în urma unui studiu pertinent asupra aspectelor enumerate mai sus, converg către ideea că metodele și tehnicile paleopatologiei ne permit să reconstituim o imagine relativ certă a condițiilor de viață ale omului din epoca bronzului, inclusiv în ceea ce privește tulburările fizice și maladiile care au prevalat în timpul acestei perioade.

Gisela Schumacher-Matthäus este autoarea articolului Veșminte și bijuterii, care este însoțit de o bogată ilustrație (veșminte purtate de o tânără din Egtved, Jutland, Danemarca, epoca bronzului timpuriu 1400 BC; figurine dintr-un mormânt de la Cîma; colț de mistreț montat pe un suport de fier, La Colombine, Yonne, Franța, din perioada bronzului târziu; precum și un impresionant tezaur de bijuterii feminine descoperit la Wierzchowo, Szczecinek, Koszalin, aparținând perioadei bronzului târziu) care ne prilejuiește o incursiune aparte în domeniul practicilor și materialelor utilizate în confecționarea obiectelor de podoabă și articolelor de vestimentație a purtătorilor epocii bronzului în Europa. Depinzând în mod direct de stadiul de dezvoltare a unei anumite culturi, vestimentația reprezintă expresia unui rafinament putând fi folosită în acest sens pentru a demonstra statutul social. În ceea ce privește bijuteriile, acestea oferă informații deosebite asupra particularităților regionale și statutului social. Mormintele, statuetele și picturile murale oferă informații despre modul în care aceste obiecte erau purtate și despre folosirea lor în funcție de gen.

Ute Luise Dietz, încearcă astfel prin intermediul studiului Caii în epoca bronzului, să găsească anumite răspunsuri la unele dintre problemele încă ambigue legate de acest aspect. Nu s-a stabilit încă, în mod precis, unde și când anume a fost domesticit pentru prima dată calul, deși se pare că aceasta s-a produs undeva pe pajiștile Eurasiei către sfârșitul epocii de piatră. Este cunoscut faptul că în mileniul al III-lea BC caii erau folosiți pe o arie extinsă în Europa. Considerat la început o sursă de hrană, unele indicații referitoare la tabu-uri privind consumarea cămii de cal în timpul bronzului târziu, sugerează ideea conform căreia calul s-a bucurat în scurt timp de un statut aparte printre animalele domestice.

Studiul realizat de cercetătoarea sus menționată reliefează folosirea calului și a vehiculelor trase de acesta în acțiuni militare, pentru transport diferitelor materiale, pentru parade, călătorii și întreceri, mai ales în Grecia miceniană. Începând cu perioada bronzului mijlociu și mai ales din epoca bronzului târziu, calul și roata sunt frecvent întâlnite ca motive decorative pe obiecte religioase și pe alte articole sau instrumente de uz cotidian. Primii luptători călare au apărut în timpul mileniului I BC. Campaniile cimerienilor și sciților în Asia Mică marchează sfârșitul erei marilor armate cu care.

Capitolul se încheie cu un articol interesant, semnat de **Rolf-Heiner Behrends**, Colți de mistreț și obiecte din bronz de la Karlsruhe-Neuret. Studiul aduce în atenția cercetătorilor descoperirea din 1988, a unui colier din bronz și a unui colț de mistreț

prevăzută cu un suport din bronz. Cele două artefacte par să fi fost depozitate direct în apă, presupunere bazată pe lipsa patinei celor două obiecte, fiind astfel incluse în categoria descoperirilor din ape curgătoare și considerate ofrande. În funcție de analogiile făcute cu descoperirile de același tip din Franța, ele au fost atribuite perioadei timpurii a culturii câmpurilor de urme.

Capitolul al treilea intitulat Eroii: viață și moarte, cuprinde o serie de 11 articole, a căror tematică predominantă este aceea referitoare la cercetările realizate asupra unor diferite morminte aparținând epocii bronzului, precum și asupra altor probleme care tratează viața și obiceiurile comunităților specifice acestei perioade. **Jørgen Jensen**, în studiul Eroii: viață și moarte urmărește evoluția eroilor războinici din regiunea egeeană de-a lungul celor trei perioade ale epocii bronzului, însoțind articolul de o ilustrație deosebit de sugestivă, care ne introduce în atmosfera plină de stil și originalitate a armelor și accesoriilor de luptă prelucrate din bronz. Obiectele asupra cărora autorul își concentrează atenția sunt coifurile de metal, statuetele purtând coifuri cu coarne, asemenea celor descoperite la Viskø, în Danemarca, scuturile circulare din lemn având aplicate bucăți de metal, topoare de diferite tipuri și dimensiuni, precum și alte obiecte realizate din același material. Apărută în regiunile nordice ale Europei încă din secolul al XV-lea BC, sabia se răspândește cu rapiditate în întreg continentul, ajungând ca în secolul al XII-lea să fie prezentă sub forme diferite nu numai în Grecia, dar și în Cipru, orientul Mijlociu sau în Egipt. Tipul predominant în această perioadă pare să fie cel specific regiunii carpatice, de unde s-a răspândit mai apoi către sud, mai ales datorită superiorității ca armă de atac față de săbiile egeene.

După secolul al XIII-lea BC cultura eroului războinic a fost reflectată în special de descoperirile de arme din Europa transalpină, deși într-o manieră adaptată condițiilor locale din nordul și centrul Europei. Ca dovadă a acestui fenomen autorul menționează utilizarea carelor ca obiecte de cult și simbol al puterii. Carele pe două roți, primul și cel mai îndepărtat simbol al conducătorilor micenicieni, apar în condiții izolate în regiunea de nord a Alpilor, în care de altfel continuă să evolueze, făcându-și curând apariția, în secolele XIII-XII BC carele pe patru roți. În secolele care au urmat acest tip de car a fost utilizat mai mult în cadrul unor ceremonii, decât în scopuri militare. Alături de arme și vase de băut acesta și-a menținut însă semnificația ca simbol al elitei războinice, grup care a căpătat treptat preeminența în nordul Europei în epoca bronzului, înflorind în mod particular către începutul epocii fierului și la mijlocul mileniului I BC.

Katie Demakopoulou, în articolul Arhitectură funerară și obiceiuri funerare în regiunea egeeană, ne oferă mărturii importante asupra dimensiunii sociale a acestei perioade. Autoarea a observat că există asemănări considerabile în ceea ce privește credințele despre moarte adoptate de către locuitorii diferitelor regiuni ale spațiului preistoric egeean. Cercetările întreprinse atestă faptul potrivit căruia, multe dintre tipurile de morminte și ritualuri funerare din spațiul egeean, aparținând neoliticului, continuă în epoca bronzului. Autoarea pornește de la tipologia acestor morminte menționând că de la începutul epocii bronzului, cea mai comună formă de înmormântare o constituia inhumarea, incinerările rămânând un fapt excepțional până către sfârșitul acestei perioade, când această practică a sporit în mod gradat. Mormintele erau fie izolate, fie organizate în cimitire, situate uneori în interiorul așezărilor (intramurale), altele în afara acestora (extramurale).

Mormintele în cistă au continuat să fie utilizate în paralel cu mormintele cu încăpere funerară, multe dintre acestea fiind descoperite în cadrul unor cimitire cu morminte cu încăperi. Mărturiile oferite de construirea mormintelor cu încăpere, precum și marea cantitate de ofrande descoperită în interiorul acestora, printre care se numără vasele din piatră și lut, vasele de lux, bijuteriile, armele, figurinele, obiectele de fildeș sau de ambră, relevă o structură socială complexă. Ideea centrală care se desprinde din acest studiu este aceea, potrivit căreia mormintele cu încăpere par să fi fost destinate populației urbane obișnuite din lumea miceniană, deși unele dintre ele, între care se includ cele de la Micene, Dendra și altele, conțin ofrande deosebit de valoroase, comparabile inventarului descoperit în mormintele regale.

Articolul Prinții Atlanticului, semnat de Jacques Briard, aduce câteva lămuriri cu privire la efectele dezvoltării metalurgiei în partea de vest a Europei, în special în Insulele Britanice și în Britania. Conform cercetărilor autorului, exploatarea minelor și controlul schimbului de produse manufacturate a oferit o ascensiune societăților conduse de elite, care utilizau obiecte de prestigiu pentru a-și demonstra statutul. Primele „aristocrații” au apărut în Marea Britanie din rândurile societăților rurale din perioada culturii Beaker. Dezvoltarea simbolurilor puterii și a bunurilor de prestigiu este evidențiată de jumătățile de lună, din aur, de tip irlandez (așa numitele *lumulae*), a halebardelor și a unui mare număr de cupe din aur, asemănătoare celei descoperite la Rillaton. Una dintre ideile interesante ale acestui articol este aceea potrivit căreia, elita acestor comunități nu era una exclusiv masculină.

Prezența unor „prinți” în această perioadă îndepărtată din istoria omenirii este marcată în Britania, de existența a aproape 30 de mari tumuli, care stau mărturie împărțirii teritoriului între „prinții Armorici”. Mormintele lor impresionante, cum ar fi de exemplu cel de la La Motta, lângă Lannion, conțineau topoare și pumnale din bronz și cupru, bijuterii din aur și ambră, precum și capete fine de săgeată din silex și alte asemenea obiecte de prestigiu. Concluzia la care se oprește autorul este aceea potrivit căreia mormintele megalitice existente au fost refoșite, convertite în morminte individuale, și uneori, ca la Saint-Just, reconstruite complet și transformate de către comunitățile epocii bronzului.

Mormintele princiare ale culturii Ünětice, se înscrie în aceeași tematică a descoperirilor care atestă existența unei clase conducătoare, princiare, în cadrul comunităților epocii bronzului. Autorul articolului, Helle Vankilde, afirmă că prima perioadă a bronzului timpuriu în Europa centrală a fost, vorbind din punct de vedere tehnic, o epocă a pietrei cu folosirea limitată a metalelor în majoritatea regiunilor. Numai din a doua perioadă a bronzului timpuriu, pe la 2000 BC, folosirea obiectelor din aramă și însușirea metalurgiei a devenit larg răspândită și s-a integrat pe de-a-ntregul în viața socială. În opinia autorului o epocă a bronzului, de necontestat, cu un aliaj standard bronz-cupru, nu a apărut decât spre finalul bronzului timpuriu, în jur de 1700 BC. Pe la 2000 BC situația socială devine în mod special complexă, mai ales odată cu apariția unor modalități diferite de prezentare a averii și puterii sociale, în domeniul funerar și/sau al sacrificiilor. În această perioadă bogății din metal, în cantități extravagante erau oferite în dar zeilor în locuri sacre, averea și autoritatea socială fiind astfel exprimate în principal prin intermediul acestor prestații de sacrificii, acolo unde activitățile funerare erau în general lipsite de orice fel de caracter pretențios. Interesul

cercetătorului a fost atras de descoperirea în cadrul acestor manifestări funerare tradițional modeste, a unui mic ansamblu de 6-7 uriașe movile funerare bogat echipate cu încăperi funerare masive, din lemn, constituind o adevărată surpriză.

Andreas Boos continuă seria articolelor legate de descoperirile funerare cu Mormântul căpeteniei de la Hagenau și alte morminte de războinici asemănătoare. Mormântul amintit conține cea mai bogată colecție de arme a unui mormânt de războinic din epoca bronzului, din Europa central sudică. Întreg inventarul acestui mormânt este singular în rândul celorlalte descoperiri de aceeași factură, reprezentând grupul unor morminte bogate de războinici din bronzul mijlociu și cel târziu din Europa central-sudică.

Jørgen Jensen semnează un nou articol intitulat Morminte în sicrie de stejar aparținând epocii bronzului din regiunile nord europene, (nordul Germaniei și din sudul Scandinaviei). Între 1700-1100 BC, ritualurile funerare din acest spațiu necesitau înmormântarea celui decedat în sicrie scobite în trunchiuri de stejar. Datele dendrocronologice efectuate pe sicriile descoperite în movilele funerare din regiunile menționate mai sus au arătat că aproape toate sicriile din stejar au fost îngropate în secolul al XIV-lea BC. Autorul afirmă că până la această dată nu s-a găsit încă o explicație pentru faptul că mormintele în sicrie de stejar, aparținând epocii bronzului, din Danemarca și din nordul Germaniei, se înscriu toate în această perioadă relativ scurtă. Cu toate acestea, datarea precisă a reliefat faptul important, că mormintele în sicrie de stejar din epoca bronzului, din regiunile nordice, își au originea în aceeași perioadă în care palatele miceniene înfloreau în Grecia. În sprijinul acestui articol vine cercetarea realizată de **Kjeld Christensen**, Datarea inelelor de pe trunchiurile din care au fost realizate sicriile de stejar aparținând epocii bronzului din Danemarca.

Conform diagramelor rezultate în urma cercetării, efectuate pe o serie de 25 sicrie din trunchiuri de stejar, s-a constatat că cele mai vechi au fost îngropate în jur de 1400 BC sau puțin după aceea, în timp ce cele mai recente, al căror an de tăiere a copacilor este din păcate foarte incert, datează din 1300-1250 BC. Astfel concluzia la care se ajunge este aceea că, cel mai probabil, toate sicriile descoperite au fost realizate într-un interval de numai 150 ani. Explicația acestui fapt este încă necunoscută, la fel ca și aceea potrivit căreia, deși ritualul funerar era larg răspândit în diferite părți ale Europei de nord, cele mai multe dintre sicrie au fost descoperite într-o arie limitată din Danemarca. Autorul lansează în final ideea că este foarte probabil ca unii dintre membrii comunităților care se îngropau în sicrie din trunchiuri scobite de stejar, să se fi cunoscut între ei în timpul vieții, chiar dacă au murit la intervale diferite de timp și s-au aflat uneori la distanțe mari unii de alții.

Susana Oliveira Jorge, ne propune în continuare un articol interesant, Stele din epoca bronzului și menhiri din Peninsula Iberică: discursuri ale puterii. În bronzul mijlociu în partea de sud-vest a peninsulei Iberice, între 1700-1300/1200 BC, au fost descoperite stele cu decor sculptural în regiunea Alentejo-Algarve. Pe acești monoliți sunt executate în relief și prin incizare reprezentări de arme. Săbii, halebarde și topoare predomină printre aceste reprezentări, în paralel cu unele reprezentări enigmatice ale așa numitului „obiect în formă de ancoră”. Autoarea alătură textului câteva reproduceri semnificative pentru subiectul de față (reproduceri schematice ale tipurilor de stele de la Alentejo sau reproduceri ale tipurilor de stele gravate de la Estremadura) care ne oferă o

imagine mult mai explicită asupra simbolisticii comunităților din acea perioadă din Peninsula Iberică.

Fulvia Lo Schiavo ne propune un articol referitor la Statuetele nuragice din bronz. Aceste statuete sunt ofrande votive, descoperite cel mai adesea în sanctuare, temple realizate în fântâni, izvoare sacre, împreună cu arme și ornamente, drept cadouri pentru zei. Acestea erau fixate cu plumb topit turnat în crăpături naturale sau în găuri special confecționate în piatră. Statuetele atrag încă atenția cercetătorilor prin numeroasele lor detalii și vigoarea expresivă. În cadrul lor se disting multe influențe orientale, crescând în mod considerabil numărul și varietatea iconografiei, datorită noilor săpături și descoperiri. Autorul consideră că în mod cert unele dintre acestea, incluzând bărcile votive din bronz, au fost îndelung păstrate drept bunuri de prestigiu sau obiecte de valoare, în mormintele Villanov-iene și în depozitele votive, cum ar fi cele de la sanctuarul Hera Lacinia de la Capo Colonna (Crotona) și sanctuarul Gravisca din Latium.

Deosebit de interesant este articolul Morminte cu atelaje din epoca târzie a bronzului, semnat de **Christopher F. E. Pare**, care se bazează pe o constatare deosebit de interesantă cu privire la transformările profunde care au intervenit la începutul epocii târzii a bronzului (sec. XIII BC) în Europa. Acestea se manifestă în special prin creșterea masivă a producției și consumului de bronz, intensificarea schimburilor la mare distanță, adoptarea unui limbaj simbolic, indicând răspândirea credințelor religioase, precum și mormintele elitelor care și-au făcut apariția în cadrul diferitelor grupuri culturale. Toate aceste inovații își găsesc expresia într-o serie de morminte cu atelaje descoperite la nord de Alpi în Elveția, sudul Germaniei și în Austria. În stadiile mai avansate ale epocii târzii a bronzului practicile acestui ritual complex au devenit mai importante, pentru ca în epoca timpurie a fierului (725-475 BC) mormintele elitelor, cu atelaje, să devină mult mai comune, fiind cunoscute în Europa aproximativ 250 de exemple.

Articolul care încheie acest capitol este dedicat tot descoperirilor funerare, Morminte princiare din regiunile nordice aparținând epocii târzii a bronzului, semnat de **Henrik Thrane** se referă la câteva dintre mormintele descoperite în partea de vest a Balticii care se remarcă prin inventarul lor și prin efortul deosebit necesar realizării lor. Mare parte dintre mormintele cu inventar bogat încep în secolul X și se termină în secolul VII BC. Comun tuturor aceste morminte princiare este aspectul lor monumental și bogăția inventarului pe care îl prezintă. O treime din totalitatea mormintelor prezintă unul sau două obiecte de metal care se pot explica probabil ca o dorință a familiilor conducătoare de a-și demonstra puterea într-o manieră durabilă.

Capitolul al IV-lea este deschis de **Christiane Eluère** cu articolul Lumea zeilor în epoca bronzului. La începutul mileniului 4 BC, „instinctul” religios, înțeles în sens larg ca teama sau credința în puteri supranaturale și în viața de după moarte, nu constituia nici o inovație, ca trăsătură inerentă în *homo sapiens* acesta existând încă de la mijlocul paleoliticului. De la tatuajele așa numitului „Ötzi” la monumentele de piatră de pe coastele Atlanticului și frescele din palatele cretane, vestigiile arheologice relevă omniprezența lumii divine, o creație aparte în epoca bronzului, în cadrul căreia teme particulare apar de-a lungul întregii Europe. Articolul este structurat pe mai multe aspecte cum ar fi: proliferarea sanctuarelor naturale, ofrande bogate și variate, așa numitele obiecte sau motive „de ritual”- reflecții mute ale unei mitologii europene timpurii, începuturile astronomiei și cunoașterea cerului, o posibilă credință în viața de

după moarte. Studiul este deosebit de interesant prin încheierile pe care le avansează aducând contribuții importante la cunoașterea credințelor religioase a acestor comunități din epoca bronzului.

Susana Oliveira Jorge tratează în continuare situl de la *Cabeço da Mina* (Vila Fluor, din Portugalia). Un sanctuar cu stele aparținând perioadei preistorice târzii din Peninsula Iberică este structurat pe trei teme: situl de la Cabeço da Mina, stelele/menhirii cu decorațiuni, cronologia stelelor/menhiri. Cercetările efectuate în acest sit au permis încadrarea sa cronologică între sfârșitul neoliticului și calcolitic (mileniile 4-3 BC). Nu se cunoaște perioada cât a funcționat acest sanctuar, nici dacă design-ul său reprezintă rezultatul unui singur proces de concepere sau dacă a fost supus unor modificări arhitecturale.

Emmanuel Anati se ocupă de Sanctualele de piatră din Europa. Printre monumentele de acest tip, frecventate de-a lungul mileniilor, două dintre cele mai vechi se află la capete total opuse ale Europei: unul în Gobustan, în Azerbaidjan la Marea Caspică, celălalt în valea râului Côa în Portugalia. Trecând peste centrele de artă în piatră din perioada mezolitică din Spania, odată cu mileniul 6 BC, locurile neolitice de cult care pot fi descrise ca sanctuare încep să se profileze, afișând o diversitate tipologică remarcabilă. Situri arheologice cu mii de statuete votive din culturile Vinča și Tiszapolgár au fost cercetate în Balcani, iar în aceeași perioadă primele dintre monumentele care vor constitui mai târziu „cultura megalitilor” au fost ridicate de-a lungul coastelor Atlanticului. În calcolitic și mai apoi în epoca bronzului (mileniile 3-2 BC) numeroase regiuni ale Europei acordă o mare valoare sanctualelor lor de piatră pe care continuă să le dezvolte. În cadrul temelor sale, arta în piatră înfățișează o dezvoltare care ne permite să identificăm un număr de culte care au persistat din neolitic până la epoca fierului, în timp ce altele au dominat doar pentru o scurtă perioadă de timp. Sanctualele de piatră serveau o funcție importantă ca stimul și suport pentru dezvoltarea spirituală. Ca funcție socială ele serveau ca locuri de adunare pentru diferite alianțe și confederații, ca centre pentru mari ceremonii și pelerinaje, pentru celebrarea cultului morților, pentru riturile de inițiere și probabil chiar pentru celebrarea unor căsătorii sau alte evenimente comunitare.

Rafaele C. de Marinis tratează Stelele-statui calcolitice din regiunea alpină care ar reprezenta primele sculpturi monumentale din piatră ale Europei preistorice. Apariția lor în mileniiile 3-4 BC într-o arie geografică largă, extinzându-se de la Marea Neagră la peninsula Iberică și din Grecia și Italia în Britania și Germania, este caracteristică perioadei Calcoliticului. Articolul se referă la mai multe centre caracterizate de prezența acestor vestigii arheologice, dintre care amintim, *Trentino-Alto Adige, Val Camonica și Valtellina, Val d'Aosta și Vallese*. Conform cercetărilor lui A. Gallay stelele statui au continuat să fie ridicate de-a lungul întregii perioade Beaker, până la începutul bronzului timpuriu, deși nu se mai păstrează decât găurile în care ele au fost amplasate. Ridicarea stelelor și refolosirea lor la construcția de noi morminte a constituit probabil elementul unui rit complex, practicat în continuu, din timpul culturii Saône-Rhône și până la începutul bronzului timpuriu. Stelele par să-i fi reprezentat pe liderii acelor comunități și să fi fost distruse la moartea acestora, pentru a fi folosite la construirea unor morminte monumentale. După cum au arătat studiile recente ale lui F Fedele la Ossimo, majoritatea stelelor nu aveau semnificații funerare, nici nu fuseseră ridicate în legătură cu morminte

Aceste stele trebuie să fi posedat semnificații simbolice și topografice deosebite, în special ca locuri sacre, în legătură cu organizarea teritorială (locuri pentru adunări tribale, pentru schimbul de bunuri, limite ale locurilor de pășunat, pajști etc.).

Arta în piatră din regiunea nordică, este un alt articol semnat de **Torsten Capelle**, dedicat reprezentărilor artistice ale comunităților epocii bronzului. Se arată că spectrul motivelor este deosebit de larg, incluzând simboluri, arme, articole de vestimentație, oameni, animale, vehicule și multe altele, uneori chiar combinate în mici scene. Majoritate acestor reprezentări datate cu siguranță în bronzul târziu au fost create fără a avea un anumit scop practic, într-un material neperisabil, imaginile gravate conduc la impresia unor picturi create pentru „consumul” pe termen scurt, pictogramele asemănătoare graffiti-ului fiind comparate de către cercetători cu exemplele scrise de mai târziu sau cu benzile desenate din zilele noastre. Din nefericire nu se cunoaște care era publicul cărui îi erau destinate aceste picturi monumentale din Europa preistorică.

Chris Scarre, încearcă să surprindă posibilele legături dintre arta miceniană și cea din regiunile nordice, în articolul De la megaron la Stonehenge. În Europa putem găsi doar câteva monumente care să rivalizeze cu templele Egiptului faraonic sau cu ziguratele Mesopotamiei. Călătoria de la megaron la Stonehenge străbate o distanță enormă, atât în timp, spațiu cât și în diversitatea culturală. Pe scară largă putem distinge două categorii principale de altare sau spații destinate ritualului în Europa. În primul rând trebuie amintite construcțiile cu acoperiș, care nu sunt nimic altceva decât anumite dezvoltări ale caselor de locuit din perioada neolitică. Acestea apar în interiorul așezărilor și sunt reprezentate în mod particular în partea de est și cea de sud est a Europei. În cel de-al doilea tip putem include structuri asemănătoare celor de la Stonehenge și Bargerosterveld, așezări în general deschise în aer liber, situate în afara așezărilor propriu-zise, unde oamenii veneau în contact cu elementele naturale cum ar fi vântul și apa sau (în cazul sitului de la Stonehenge) cu văzduhul, anotimpurile și mișcările lunii și ale soarelui. Pe de o parte, ritualurile este probabil să se fi petrecut în casele obișnuite, chiar și acolo unde astfel de edificii existau, dat fiind faptul că ritualul face parte din viața de zi cu zi, și comunitățile epocii bronzului nu simțeau neapărat nevoia unor temple sau altare ca atare.

Henrietta Todorova scrie articolul Idoli aparținând epocii bronzului târziu din zona Dunării. Autoarea arată că sculpturile din lut au cunoscut cea mai largă răspândire în neolitic, idoli din lut apărând doar foarte rar, după 4000 BC. De abia în secolele 14-13 BC sculpturile din lut și-au făcut din nou apariția pentru a juca un rol important în cadrul culturilor din sud-estul Europei. În zona Dunării, descoperirile sunt concentrate într-o arie situată în jurul Porților de Fier, în regiunea culturii bronzului târziu (Žuto-Brdo-Cirna). Această cultură, din partea de sud-est a „câmpurilor de urne”, ocupa nord-estul Serbiei, sud-vestul României și nord-vestul Bulgariei. Idoli reprezintă figurine feminine stilizate, care nu au mai mult de 15-20 cm înălțime. În zona Dunării apar de asemenea și figurine masculine în forme zoomorfe (păsări de apă) sau antropomorfe, deși figurinele feminine predomină. Este dificil de determinat semnificația acestor statuete din moment ce însoțindu-i pe cei înmormântați în morminte, nu pot fi identificate cu anumite divinități, tocmai prin simplul fapt că zeii nu se înmormântau alături de muritorii de rând. Cel mai probabil idoli aveau un rol protector ceea ce indică funcțiile lor magice deosebit de importante. Una dintre povestirile Vechiului Testament,

(Geneza, 31) menționează faimoșii idoli de lut, pe care Rachel a i-a furat tatălui său Labal, motiv pentru care Iacob a fost urmărit de către Labal.

Un articol care îl continuă pe cel menționat mai sus este semnat de **Marina Marthari**, fiind dedicat Idolilor cicladici de marmură: martori tăcuți ai unei societăți insulare în zona egeeană din bronzul timpuriu. Cercetările efectuate asupra idolilor descoperiți până în prezent au condus la împărțirea acestora în două categorii: una care explică aceste figurine ca zeități și o a doua care le asociază reprezentărilor din viața cotidiană. Studiile au arătat că idolii făcând parte din cea de-a doua categorie erau considerați de-a lungul vieții unei persoane, obiecte încărcate cu proprietăți magice, însoțindu-l pe proprietar chiar și în mormânt. Idolii cicladici provin în special din necropole. Autoarea distinge mai multe tipuri, cu trăsături specifice care permit repartizarea lor pe perioade cronologice bine definite (tip Cicladic I – 3100-2700 BC; Cicladic II – 2700-2200 BC; Cicladic III – 2200-2000 BC).

Jean Claude Poursat ne aduce în atenție Sculpturile în fildeș din regiunea egeeană, care au caracterizat comunitățile epocii bronzului din zonă. Acest gen de artă constituie o dovadă a relațiilor de schimb existente între zona egeeană și Orientul Apropiat, din moment ce fildeșul (colții de hipopotami sau elefanți) era importat din Siria sau din Egipt. Prelucrarea fildeșului a atins momentul maxim al dezvoltării sale în bronzul târziu, după 1600 BC. Obiecte datând de la sfârșitul secolului 13 BC au fost descoperite în cea mai mare parte în mormintele cu încăper sau cele de tip *tholos*, din Grecia continentală și din Creta, acolo unde cel decedat era îngropat împreună cu obiecte de mobilier și articole de toaletă. Ca „artă de palat” arta prelucrării fildeșului din regiunea egeeană a dispărut în jur de 1200 BC, odată cu dispariția palatelor miceniene.

Christiane Eluère tratează Tezaurile de aur din epoca bronzului din Europa. Articolul ne prilejuiește o mai bună cunoaștere a cercetărilor întreprinse asupra meșteșugului prelucrării metalelor prețioase de către comunitățile specifice epocii bronzului, demonstrând măiestria deosebită de care erau capabili meșterii aurari din acele timpuri. În peninsula Balcanică și în partea de nord a Franței meșteșugul prelucrării aurului a început tocmai din paleoliticul târziu, în timp ce în majoritatea celorlalte regiuni ale Europei (partea centrală și majoritatea Europei de vest), obiecte prelucrate din aur apar în Calcolitic, iar uneori chiar și mai târziu (bronzul timpuriu în Insulele Britanice și Scandinavia; bronzul mijlociu în peninsula italică). Articolul este structurat pe mai multe probleme distincte de interes: problema vaselor de aur, aurul din morminte, lanțurile votive de aur din regiunile vestice, aurul – simbol al soarelui? Aurul este un metal neperisabil cu o strălucire deosebit de puternică. Obiectele din aur masiv par să fi fost rezervate pentru „tezaurile rituale” Concluzia la care ajunge autoarea, pe baza diferitelor cercetări întreprinse asupra descoperirilor de astfel de tezaure de aur este aceea că, ideile fundamentale asociate aurului au fost împărtășite de grupuri diferite de populații de-a lungul întregii Europe. Singura diferență substanțială, pare să fie legată de faptul că, în timp ce în lumea Miceniană aurul pare să fi fost rezervat numai liderilor societății, în partea de vest a Europei acesta a jucat un rol important în cadrul practicilor religioase ale întregii societăți.

Ultimele două articole din acest capitol au ca subiect obiecte din aur destinate ceremoniilor din epoca bronzului. Primul dintre ele, Pălăria de aur de la Berlin: un accesoriu ceremonial din bronzul târziu, semnat de **Wilfried Menghin**, încearcă să

demonstreze că artefactele la care cercetătorii se referă ca fiind „conuri de aur” se numără printre cele mai reprezentative vestigii ale practicării religiei în epoca bronzului din Europa. Aceste „conuri” de aur au avut cu siguranță semnificații deosebite într-un cult din epoca bronzului, din secolele 14-8 BC, constituind cel mai probabil accesorii ceremoniale de vestimentație ale unor preoți sau regi-preoți ai unei religii arhaice, puțin cunoscute nouă. Pe baza studiului detaliilor tehnice, a calității procedurii „au repoussé”, precum și al preciziei ornamentației, prin compararea cu alte vestigii date cu siguranță, cercetătorii au ajuns la concluzia că acest „con” poate fi datat în bronzul târziu, mai precis în secolele 10-8 BC.

Conul de aur de la Ezelsdorf-Buch: o capodoperă a meșteșugului prelucrării aurului în epoca bronzului (de **Tobias Springer**), care încheie capitolul dedicat eroilor și manifestărilor legate de viață și moarte în epoca bronzului este structurat în 6 părți: descoperirea, identificarea funcționalității obiectului, descrierea acestuia, datarea, interpretarea motivelor speciale, considerații asupra ritului funerar. Pe baza comparațiilor stilistice cu obiecte decorate în mod similar, acest con pare să fi fost creat în bronzul târziu, între secolele 10-8 BC, fiind cel mai probabil ultima dintre „pălăriile” ceremoniale de aur cunoscute până acum.

Ultimul capitol este dedicat condițiilor în care „s-a născut” Europa, grupând o serie de 5 articole care au ca subiect mai ales sursele datorită cărora suntem informați asupra împrejurărilor în care s-a produs acest eveniment important din istoria ancestrală a Europei. **Katie Demakopoulou** semnează articolul intitulat Nașterea Europei, în cadrul căruia se oprește în special asupra trăsăturilor care stau la baza culturilor care au precedat actul de naștere al Europei. Cultura miceniană despre care am mai discutat în cadrul acestei prezentări, a dispărut către sfârșitul mileniului 2 BC, ea fiind succesoarea mării civilizații minoice în regiunea egeeană, căreia îi datorează de fapt baza de formare și orientarea ideologică. Ea a fost de asemenea precursora „miracolului grec” din perioadele arhaică și clasică și a civilizațiilor europene care au urmat.

Louis Godart în articolul Scris și tehnică: rolul scrisului în originea gândirii și a statului, își concentrează atenția mai ales asupra sigiliilor din lut, scrierilor din Archania, scrierii Lineară A și hieroglifică și nu în cele din urmă asupra Linearului B. În urma cercetărilor efectuate asupra vestigiilor care s-au păstrat, în scris, din această perioadă, autorul ajunge la concluzia că sistemele de scriere din Creta și Micene, caracteristice mileniilor 3-2 BC, create pentru a susține autoritatea palatelor și a le întări puterea asupra supușilor, populații și teritorii, nu au supraviețuit mării catastrofe care a distrus sistemul palatelor miceniene la sfârșitul secolului al XIII-lea BC.

Alexandra Alexandri continuă seria articolelor dedicate scrierii cu un articol dedicat sigiliilor din epoca bronzului. Folosirea simultană a sigiliilor și a înscrisurilor pe sigilii poate indica faptul că unele dintre aceste artefacte trebuie să fi fost alocate în mod provizoriu unor indivizi, probabil scribi, care lucrau sub auspiciile unor oficialități de rang superior. Concluzia care se desprinde în urma acestui studiu este aceea că fiind direct legate de averile elitei conducătoare, sigiliile egeene au sfârșit prin a dispărea, odată cu prăbușirea sistemului palatelor.

Articolul intitulat Timpul lui Ulise, semnat de **Kurt A. Raaflaub**, reunește câteva reflecții privind percepția referirilor antice la lumea eroilor și la societatea acelor timpuri, specifice epocii bronzului. Societatea secolelor VIII-VII BC ne este cunoscută

prin intermediul mai multor surse scrise. Se remarcă aici tendința autorului de a scoate în evidență efortul poezilor antici de a păstra „distanța epică” sau de a folosi „efectul de alienare”, pentru a păstra elementele tradiționale privind societatea din timpul eroilor, și spre a-i oferi acestei fresce sociale o anume „patină”

Capitolul se încheie cu un articol destinat eroilor, Homer, Troia și războiul troian, semnat de Spyros Iakovidis. Vestigiile și cercetările efectuate asupra siturilor arheologice, alături de „memoriile” reținute de mit și legendă ne dovedesc faptul că asediul și cucerirea Troiei la sfârșitul secolului XIII BC, pare să fi fost unul dintre incidentele unei expediții puse la cale de Aheii împotriva părții de nord a țărmului anatolian. Este foarte probabil ca Aheii, profitând de golul politic creat de retragerea Hitită, să fi încercat să se stabilească pe acea parte a țărmului ce nu le aparținea încă. Deși au reușit să captureze și să jefuiască câteva dintre orașe, se pare că au eșuat în realizarea obiectivului lor principal. Săpăturile nu au scos încă la suprafață dovezi ale unor așezări miceniene târzii în această arie, în timp ce „eposul” descrie călătoria de întoarcere a forței expediționare. Astfel campania a fost aparent lipsită de succes, dar asediul Troiei, „umbrind” restul expediției, a devenit subiectul *Iliadei* și un dar pentru totdeauna dedicat civilizației.

Lucrarea continuă cu prezentarea tuturor celor 237 de obiecte care fac obiectul expediției itinerante reprezentând descoperiri din epoca bronzului din întreaga Europă, precum și o bogată bibliografie care poate suplini dorința de informare mai amplă asupra unor subiecte de interes individual. În încheiere, nu putem decât să adăugăm că această lucrare constituie un material deosebit în sprijinul celor care se ocupă cu studiul diferitelor perioade ale epocii bronzului din Europa, punându-le la dispoziție, alături de un excelent material ilustrativ și o bibliografie generoasă.

Dorin NICOLA

Nelu Zugravu,
EREZII ȘI SCHISME LA DUNĂREA MIJLOCIE
ȘI DE JOS ÎN MILENIUL I,
Editura Presa Bună, Iași, 1999, 161 p. + 2 hărți

Lucrarea reprezintă cel de-al 77-lea tom al colecției *României în istoria universală*, editată de Centrul de istorie și civilizație europeană al Academiei Române - filiala Iași și coordonată de Gheorghe Buzatu. Ea discută ereziile și schismele din cadrul Bisericii creștine a primului mileniu și modul în care acestea au afectat regiunile riverane Dunării Mijlocii și Inferioare, problemă care nu a fost tratată îndeajuns de detaliat de istoriografia românească. Lucrarea cuprinde: *Abrevieri* (p. 7-11), *Introducere* (p. 13-17), *Erezii de orientare dualistă* (p. 19-44), *Erezii trinitare* (p. 45-83), *Erezii cristologice* (p. 85-113), *Schisme* (p. 115-132), *Concluzii* (p. 133-135), *Bibliografie* (p. 137-161).

Înainte de a trata cele două mari probleme luate în discuție, autorul – pornind de la scrierile bisericesti – definește termenii de „erezie” (= abatere de la dogmă) și „schismă” (= abatere de la disciplina ecleziastică). Maniera de prezentare a informațiilor